

Формування громадянської компетентності на уроках біології та хімії

1. Обґрунтування вибору теми

Скільки себе пам'ятаю, завжди хотіла стати педагогом. При цьому завжди прагнула стати хорошим вчителем, який не просто передає свої знання і вміння, а насправду розуміє учня, поважає його права, формує особистість без насилля, без шкоди для фізичного та психічного здоров'я вихованця. Своїм життєвим кредо завжди вважала дітоцентризм: кожна дитина, кожен підліток, учень, студент – особистість, що вміщує в собі цілий унікальний світ, зруйнувати і порушити який педагог не має права. Бо реально всі ми – дорослі, зрілі особистості зі своїми творчими дерзаннями, проблемами самореалізації – лише ланки в довгому ланцюзі поколінь. І головне наше завдання: зробити дитинство, юність наших дітей невичерпним джерелом здоров'я, радості, благополуччя, натхнення на все їхнє життя.

Завжди вкрай негативно я ставилася до вислову «готувати учня до самостійного життя». Послухайте, невже ніхто не розуміє, що такими словами ми фактично перекреслюємо факт життя наших учнів зараз, в цей самий момент часу! Ми ніби декларуємо, що дитинство – це період часу, коли дитина не живе, а готується до дорослого життя! Тобто наші учні, студенти наразі – просто об'єкт, який має всотувати чийсь знання, переконання, сентенції, і лише колись, «у дорослому житті» отримає право на власну думку. На моє переконання, це вкрай неправильно. Насправді «юність – не пасивний об'єкт навчання і виховання, а самостійний суб'єкт діяльності, підхід до неї має бути лише особистісним, в дусі педагогіки співробітництва» [6].

Тому в своїй повсякденній діяльності я завжди намагалася допомагати своїм вихованцям вивчати досить непрості предмети – хімію, біологію, біохімію, аналітичну хімію. Як мабуть і кожен із нас, пройшла шлях спроб і помилок, від ейфорії перших років роботи, коли хотілося, за висловом мого першого директора школи, «не просто кабінет створити, а увесь світ перевернути» (звичайно, в хорошому сенсі цього слова), до важких митей усвідомлення «та кому твої знання потрібні! ...в сучасному світі панує сірість і непрофесіоналізм!» Добре, що такі миті проходять.

В роботі я намагаюся керуватися кількома базовими принципами:

-повага до учня, студента як особистості;

-врахування психолого-педагогічних особливостей дітей та підлітків (наприклад, для дітей 6 – 7 класів актуальною є гра, тому колись, працюючи у школі, більшість підсумкових занять за тему я планувала і проводила у вигляді гри з «призовим фондом» цукерок, застосовувала «географічні гроші», які викликали бурю емоцій у дітей і паралельно – непідробний (бо мотивований!) інтерес до предмета ; у ранньому юному віці

провідний вид діяльності – спілкування, тому акцент роблю на роботі в групах, за принципом «рівний – рівному», а також на позакласних заходах, заняттях хімічного гуртка, виховних заходах, тренінгах тощо, надаючи студентам можливість спілкуватися на рівних);

- **максимальна інформативність** з огляду на те, що невідоме завжди лякає (попереднє ознайомлення з вимогами програми, текстами завдань, запитаннями, винесеними на підсумковий контроль, доступність всіх інформативних посібників для студентів як у паперовому, так і у електронному вигляді на сайті коледжу);

- **прозорість оцінювання, «право на другу спробу»;**

- **постійний зв'язок з батьками:** ознайомлення з вимогами до знань та вмінь студентів, з розкладом консультацій, переліком посібників, з формами контролю знань студентів, з результативністю навчання, динамікою «перездач» тощо;

- **надання можливості повірити у власні сили** шляхом використання різнорівневих завдань та права самому обирати рівень контролюючих завдань;

- **розвиток інтересу до предмета всіма можливими засобами,** починаючи з інтересу до викладача як особистості, закінчуючи наданням можливості пережити почуття успіху.

При цьому з самих перших років педагогічної діяльності для мене «хороша, справжня людина» і «носії ґрунтовних знань хімії та біології» (як і будь-якого іншого предмета, до речі) не були тотожними поняттями. Тим більше, що в сучасному швидкоплинному світі неможливо дати багаж певних знань на усе життя. Адже знання старіють дуже швидко. Тому головне – навчити студента, учня вчитися, зацікавити його предметом і дати навички та початкові базові поняття. А ще краще – «закохати» студента в свій предмет.

Так і працювала до буремного 2013 року. Приділяла увагу не лише навчанню, а й вихованню. Але відомі події листопада – грудня того року змусили мене усвідомити, що неможливо, працюючи з юними співгромадянами, навчати їх абстрактно «загальнолюдським цінностям», передавати знання та формувати вміння з предмета, просто прищеплювати інтерес до навчання загалом і до опанування предметами природничого циклу зокрема. Прийшло усвідомлення: нам, педагогам, країна довірила своє майбутнє. Адже саме юність, з її безкомпромісністю, чистотою поглядів, незаангажованістю, не отруєна меркантилізмом і разом з тим свідомо того, що живе тут і зараз. Це і є майбутнє України. Саме вони – чисті серцем і юні – часто першими ставали на оборону своєї країни і нашого майбутнього – від героїв Крут і до учасників революції на граніті та Революції Гідності. А ми вчимо і виховуємо не просто громадян, а громадян України. І ніхто в світі – ні батьки, заклопотані добуванням хліба насущного, а на той час уже і волонтерством або безпосередніми бойовими діями на сході, ні, на превеликий жаль, і багато політиків, які дуже часто суть «временщики» (перепрошую за русизм, просто дуже вдалий термін, відповідника якому українською наразі не можу підібрати) і зацікавлені суто корпоративним інтересами, а не майбутнім країни, ні західні партнери, в чесність намірів яких не завжди вдається вірити,

ні тим більше колишні «браття» – не здатні зробити за нас, педагогів, нашу роботу. Навпаки, засилля низькопробної продукції з телеекранів, моніторів комп'ютерів та планшетів, а тепер і інших гаджетів, світовий наркотрафік, тютюнові корпорації та виробники алкогольної продукції, в тому числі і слабоалкогольних напоїв – всі зусилля спрямовують на те, щоб якомога частіше у педагогів, що називається, «опускалися руки». Одна ластівка, мовляв, весни не робить! Я – такий же найманий робітник, як і мій сусід, що працює біля станка, відчитав години – і вільний! Не моя, мовляв, справа душею студента та його переконаннями перейматися. Моя турбота – успішність та якість знань. Все!

Можливо, пафосно прозвучить, але саме тоді я усвідомила глибоко, як ніколи до того, – в наших руках не просто долі дітей, а й у певному сенсі доля країни. Якщо стереотипи про «мою хату скраю» спрацюють, то у наших майбутніх онуків колись може не виявитися Вітчизни. А доля емігрантів, на моє глибоке переконання, не мед. І, як у пісні співається, «хто ж тоді небо прихилить до наших могил?..»

Тоді ж, переглядаючи свої напрацювання, я усвідомила, що насправді у своїй роботі я багато уваги приділяла саме формуванню громадянської компетентності. І з'явилася потреба більше ознайомитися з теоретичними засадами цього поняття. Так і прийшла до напрацювань О. Пометун, І. Зимної та ін. Результатом опрацювання літератури та аналізу власної роботи став пропонуваній Вашій увазі матеріал.

2. Визначення понять «компетентність» і «компетенція»

Поняття «компетентність» (лат. *competens* – відповідний, здібний) означає коло повноважень будь-якої посадової особи чи органу; володіння знаннями, досвідом у певній галузі. Це поняття у наш час органічно увійшло в педагогічний обіг, і науковці намагаються дати визначення освітніх та життєвих компетентностей.

Під компетентністю людини розуміють спеціальним шляхом структурований (організований) набір знань, умінь, навичок і ставлень, що дають їй змогу ефективно здійснювати діяльність або виконувати певні функції, забезпечуючи розв'язання проблем і досягнення певних стандартів у галузі професії або виду діяльності. Такі набори знань, умінь, навичок і ставлень набуваються як протягом життя, так і у процесі навчання. Сформована компетентність дозволяє людині визначити (розпізнати) і ефективно, успішно розв'язати, незалежно від ситуації, проблему, що є характерною для певної сфери чи виду діяльності.

Компетенції сприймаються як похідне, вужче за поняття «компетентність». Аналіз контексту вживання поняття «компетенції» дозволяє розуміти його як соціально закріплений освітній результат. Тобто компетенції можуть бути виведені як реальні вимоги до засвоєння учнями сукупності знань, способів діяльності, досвіду ставлень з певної галузі знань, якостей особистості, яка діє в соціумі.

За Е.Зеєром, компетенції – це узагальнені способи дій, що забезпечують продуктивне виконання професійної діяльності [3]. Це здатності людини реалізовувати на практиці свою компетентність.

Ядром компетенції є сукупність способів дій. Операціонально-технологічний компонент визначає сутність компетенцій. Оскільки реалізація компетенцій відбувається в процесі виконання різноманітних видів діяльності для вирішення теоретичних і практичних завдань, то в структуру компетенцій, крім діяльнісних (процедурних) знань, умінь і навичок, входять також мотиваційна й емоційно-вольова сфери. Важливим компонентом компетенцій є досвід – інтеграція в єдине ціле засвоєних людиною окремих дій, способів і прийомів рішення завдань [3].

На думку О. Пометун, компетентність – це складна інтегрована характеристика особистості, під якою розуміють набір знань, умінь, навичок, ставлень, що дають змогу ефективно провадити діяльність або виконувати певні функції, забезпечуючи розв'язання проблем і досягнення певних стандартів у галузі професії або виді діяльності [9]. Під поняттям «компетентнісний підхід в освіті» дослідниця розуміє спрямованість освітнього процесу на формування й розвиток основних базових і предметних компетентностей особистості. Результатом такого процесу повинно бути формування загальної компетентності людини, що є сукупністю ключових компетентностей, інтегрованою характеристикою особистості [9].

Саме тому сучасна педагогічна наука визначає певну систему компетентностей, яких набуває учень, опановуючи зміст освіти у навчально-виховному процесі навчального закладу. Ця система містить у собі ключові, або надпредметні компетентності, які формуються під час засвоєння змісту всіх предметів і галузей освіти і є найважливішими [9].

Ключова компетентність може бути визначена як здатність людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності та ефективно розв'язувати відповідні проблеми. Їх формування є загальним результатом засвоєння учнем усього змісту середньої освіти. Друга складова цієї системи – галузеві компетентності, які формуються в результаті опанування учнем змісту однієї галузі в усіх класах середньої школи. І нарешті виділяються предметні компетентності, що набуваються учнем у ході вивчення того чи іншого предмета в усіх класах середньої школи [9].

О. Овчарук узагальнила основні підходи міжнародних освітніх організацій до визначення компетентностей. Так, Міжнародна комісія Ради Європи розглядає поняття компетентності як загальні або ключові, базові вміння, фундаментальні шляхи навчання, ключові кваліфікації, кроснавчальні вміння або навички, ключові уявлення, опори, або опорні знання. Компетентності, на думку експертів РЄ, передбачають спроможність особистості відповідати на індивідуальні та соціальні виклики, формувати комплекс ставлень, цінностей, знань і навичок [8].

Таке визначення поняття компетентностей певним чином збігається з положеннями, що висловлюють українські педагоги, однак представники

європейських педагогічних кіл виходять з особистісних і соціальних потреб, задоволенню яких мають сприяти компетентності [9].

Згідно з визначенням Міжнародного департаменту стандартів для навчання, досягнення та освіти (International Board of Standards for Training, Performans and Instruction), поняття компетентності визначається як спроможність кваліфіковано здійснювати діяльність, виконувати завдання або роботу. При цьому поняття компетентності містить набір знань, навичок та відносин, що дають змогу особистості ефективно здійснювати діяльність або виконувати певні функції, спрямовані на набуття певних стандартів у галузі професії або виду діяльності [9]. Для того, щоб полегшити процес оцінювання компетентностей, Департамент пропонує виділити з цього поняття такі індикатори, як набуті знання, вміння, навички та навчальні досягнення.

Експерти програми «DeSeCo» визначають поняття компетентності (competency) як здатність успішно задовольняти індивідуальні та соціальні потреби і виконувати поставлені завдання. Кожна компетентність побудована на комбінації (поєднанні) взаємовідповідних пізнавальних ставлень та практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань і вмінь, усього того, що можна мобілізувати для активної дії. Ця схема є прикладом побудови внутрішньої структури компетентності, орієнтованої на потреби («DeSeCo», 2002 – програма «Визначення та відбір компетенцій: теоретичні й концептуальні засади» (скорочено DeSeCo) [9].

3. Переваги та недоліки компетентнісного підходу в освіті

На сьогоднішній день для західної системи вищої освіти характерні два основних підходи до розуміння сутності вищої освіти [7]:

- підхід, базований на розвитку людських можливостей;
- компетентнісний підхід.

Підхід, базований на розвитку людських можливостей, який вперше сформулював Сін Амарта (Sen Amarta) у 1979 р., спрямований насамперед на розвиток можливостей «функціонування» людини в чотирьох напрямках ^[11]

- 1) дії людини (наприклад, читання або листування);
- 2) фізичний стан (бути спроможним, добре себе почувати, бути здоровим тощо);
- 3) емоційний (ментальний) стан (щастя, нещастя тощо);
- 4) соціальна інтеграція.

Даний підхід дає більше можливості для гармонійного розвитку особи та для реалізації індивідуального підходу в освіті, формування індивідуального освітнього маршруту студента. Основне завдання підходу — «формування людини і громадянина» [13], а основною проблемою змісту вищої освіти є визначення того, ким повинен бути справжній громадянин, що він має знати, якими якостями володіти. Однією з центральних якостей освіченого громадянина за цього підходу вважається здатність до осмислення власного життя, усвідомлення себе частиною суспільства – такий громадянин «думає, контролює себе, здатний визнавати і поважати індивідуальність у будь-якій людській істоті незалежно від того, де він народився, до якої соціальної верстви належить, якої статі або етнічної належності є» [14].

Саме рівень освіти визначає ступінь внутрішньої свободи людини. Відповідно, місією вищої освіти є «формування успішного, вільного і відповідального громадянина і людини» [7].

В основу компетентнісного підходу до визначення сутності вищої освіти покладено прагнення до реалізації двох основних завдань:

1) освіта повинна формувати у студентів якості, необхідні для реалізації професійної діяльності, тобто має формувати якості, які необхідні роботодавцю;

2) критерії та параметри оцінки результатів сучасної освіти повинні бути уніфіковані і виражатися у термінах і результатах, які можуть бути інтерпретовані та враховані в будь-якому освітньому закладі будь-якої країни.

Вважають, що компетентнісний підхід у вищій освіті сьогодні став найпоширенішим в силу прикладного характеру, максимальної прагматичності[1]. Формулювання результатів освіти у формі компетенцій, здібностей випускників виконувати певні професійні обов'язки дозволяє відповідати сучасній тенденції вищої професійної освіти – формування фахівця, здатного швидко адаптуватись до умов праці, що змінюються навіть у рамках професії.

Якщо порівнювати ці підходи, то деякі дослідники [11] вважають, що компетентнісний підхід має низку обмежень і недоліків, оскільки є занадто вузьким для використання в оцінюванні успішності вищої освіти, і тому має бути доповнений ширшим підходом розвитку людських можливостей. Підхід, базований на розвитку людських можливостей, або на розвитку особистості, пропонує більш відкриті рамки для сприяння цілісному розвитку студентів за рахунок розширення всіх варіантів вибору людини, щоб досягти того, що вона найбільше цінує, а не лише отримувати економічну вигоду від освіти. Включення механізмів розвитку особистості в університетське навчання призведе до формування «професіоналів на благо суспільства», які добре підготовлені і мають необхідні компетенції, щоб увійти до обраної ними професійної сфери, але які також будуть носіями суспільної свідомості.

Аналіз літератури свідчить про те, що критичне ставлення до застосування компетентнісного підходу при розробці навчальних планів, дисциплін, оцінювання не є рідкісним явищем. Серед негативних сторін підходу називають такі:

- висока бюрократичність компетентнісного підходу, який значною мірою дуже покладається на стандарти;
- реалізація даного підходу не виконує обіцянку поєднати сферу освіти із ринком праці;
- він дуже орієнтований на оцінювання;
- суперечить принципам широкої освіти;
- маскує відмінності різних коледжів та університетів [12].

Крім того, концепція в академічній освіті часто розглядається не як дійсна інновація, а як намагання видати старе за нове.

Протягом 1970–1980–х рр. компетентнісний підхід у вищій освіті набув поширення в США, однак, як засвідчив досвід багатьох випускників

бакалаврських і магістерських програм, це нічого не додало до їхнього професійного розвитку. Недоліком була значна деталізація переліку компетенцій та їх фрагментованість.

Водночас автори дослідження [12] вважають, що якщо компетенція розглядається як здатність особи вирішувати певні проблеми у певній сфері, то університети з початку свого існування робили свій внесок у розвиток компетенцій студентів, це завжди було метою таких інституцій — надавати студентам освіту задля того, щоб вони виконували певну роль у суспільстві.

Поширеним упередженням щодо компетентнісного підходу в освіті є те, що компетенції можуть замінити собою знання, що набуття компетенцій йде за рахунок набуття знань. Щодо цього серед університетської спільноти сформувались дві протилежні точки зору. Одні експерти вважають, що компетентнісний підхід знижує увагу до знань. Інші, навпаки, вважають, що такий підхід доповнює і покращує процес набуття знань. Існує також думка, що набуття знань і набуття компетенцій — це не конкурентні підходи, а взаємопов'язані, адже набуття знань та їх застосування — це теж важливі компетенції.

1. Поняття про громадянську компетентність

За словами О. Пометун, одним з найважливіших завдань сучасного виховання є формування людини-громадянина, для якої демократичне громадянське суспільство стане осередком реалізації творчих можливостей, задоволення особистих та соціальних інтересів^[9].

У державній Концепції громадянського виховання сказано, що визначальною рисою такої людини має бути громадянськість. Громадянськість – це готовність людини реалізувати свої права та обов'язки, поважати права і свободи інших громадян, розуміти відповідальність перед суспільством і державою за свої вчинки. Очевидно, що таке розуміння громадянськості дозволяє визначити її як психологічну рису, характеристику особистості^[9]. Громадянськість як психологічне утворення є лише частиною громадянської компетентності, під якою О. Пометун розуміє здатність, спроможність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Громадянська компетентність є інтегративною характеристикою особистості, яка включає й певний рівень психологічної готовності до активного здійснення суспільного життя – громадянськість.

Громадянська компетентність дослідниками відноситься до ключових^[9]. Як уже зазначалося, ключова компетентність є об'єктивною категорією, що фіксує певний рівень розвитку в особистості суспільно визнаного комплексу знань, умінь, навичок, ставлень, орієнтацій. Відтак і громадянську компетентність учня слід розуміти як сукупність освітніх елементів, що складається з сукупності знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, батьківщиною і державою^[9].

Взявши за основу висновок О. Пометун, можна стверджувати, що складовими структури громадянської компетентності школяра є три компоненти:

- ціннісний (ставлення, ціннісні орієнтації, переживання і т. п.),
- діяльнісний (уміння і навички),
- процесуальний або особистісно-творчий (стосується сфери самореалізації).

Кожен з компонентів може бути представлений як інтегрована якість особистості.

З дидактичного (навчального) погляду громадянська компетентність може бути представлена як перелік напрямів її набуття учнями, які мають бути забезпечені у навчально-виховному процесі школи. Кожен з компонентів структури компетентності співвідноситься з певними напрямами її набуття.

Громадянська компетенція як здатність людини реалізовувати на практиці свою компетентність, на нашу думку, кореспондує здатності взяти на себе відповідальність, спільно виробляти рішення й брати участь у його реалізації, толерантність до різних етнокультур і релігій, гармонійне поєднання особистих інтересів з потребами окремої корпорації й суспільства, участь у функціонуванні демократичних інститутів, потребі в актуалізації й реалізації свого особистісного потенціалу, здатності до саморозвитку.

Таким чином, громадянська компетентність і громадянська компетенція є базовими складовими компетентнісного підходу в сучасній вітчизняній освіті. А формування громадянської компетентності учня, студента можливе лише за наявності у педагога ключової, за словами С.В. Кульневича, компетентності – уміння виховувати переконання^[2].

Громадянську компетентність відносять здебільшого до психологічної категорії та визначають як здатність захищати та піклуватися про права, інтереси та потреби людини і громадянина, держави й суспільства. В цьому контексті також згадують:

- рівень навичок і здібностей, завдяки яким реалізується суспільна та громадянська активність;
- комплекс знань, умінь, навичок, якостей та практичного досвіду громадянської діяльності, викликаних орієнтацією людини на реалізацію громадянських цінностей.

Часто зміст громадянської компетентності розкривається через характеристику якостей, якими володіє людина. Зокрема, йдеться про: патріотизм, інтернаціоналізм, демократизм, гідність, громадянську активність, дисциплінованість, відповідальність, совість, чесність, принциповість, справедливість, повагу, працелюбність.

Громадянську компетентність часто асоціюють з поняттям «громадянська зрілість». Її характеризує не вік, а погляди та вчинки людини, яка є гармонійно і всебічно розвинутою, має гуманістичний світогляд. Зрілою є людина, яка постійно самовдосконалюється, має високий рівень національної та планетарної свідомості, знає культуру й історію рідного краю, соціально відповідальна, наділена стійкими переконаннями.

Громадянська зрілість не є якимось підсумком або завершеним процесом. Для її підтримки потрібний постійний тренінг. І саме громадянська зрілість педагога є запорукою формування громадянської компетентності учнів.

Громадянська компетентність є сукупністю трьох компонентів:

- **мотиваційний** виявляється в інтересі до суспільного життя, вірі в певні суспільні ідеали, в державу. В освіті найважливішою умовою формування мотиваційного компоненту є цінності та особисті переконання вчителя ;

- **когнітивний** полягає у знаннях в галузі права, політики, суспільствознавства, державотворення тощо. Достатньо активно реалізується в сучасній школі, інтегруючись через усі освітні галузі;

- **діяльнісний** реалізується через можливість діяти, щось робити, отримувати навички громадянської діяльності.

Будь-яка суспільна діяльність пов'язана з людьми, тому важливим у сфері громадської діяльності є формування у студентів соціальних та комунікативних навичок.

За змістом і формами до діяльнісного компоненту можна віднести такі моменти студентського життя:

- самоуправління – участь в роботі студентської ради, ради спеціальності, ради гуртожитку тощо;

- волонтерство;

- зустрічі з представниками інших культур, вивчення іноземних мов;

- тренінги та зустрічі, спрямовані на згуртованість, формування переконань здорового способу життя;

- краєзнавчі екскурсії;

- екологічні акції;

- соціальні акції на підтримку або неприйняття певної ідеї.

Формування громадянської компетентності на заняттях з предметів природничого циклу теж має широкі можливості. Предмети природничого циклу (хімія, біологія, біохімія, екологія) акцентують увагу на економічних та екологічних аспектах прав людини, розглядають згубні наслідки зневаги до природи, формують почуття відповідальності за стан біосфери, за зменшення тиску всезростаючих потреб людини на вкрай обмежені можливості географічної оболонки.

5. Досвід застосування компетентнісного підходу у практичній діяльності викладача коледжу

Громадянське виховання, з одного боку, не нове для нашої країни, проте довгий час в педагогіці, як і суспільному житті країни, існували однієї пріоритети у вихованні. До того ж значна кількість учителів, котрим 40+, належать до покоління, яке в поняття громадянського виховання вкладає інший зміст, формували у своїх вихованців, як свого часу в них самих у радянській школі та вишах, інші пріоритети: патріотизм під девізом «Раньше думай о Родине, а потом – о себе», виховання любові до батьківщини знову ж таки згідно з висловом «Може, моя батьківщина і не права, але вона – моя батьківщина, тому я підтримаю будь-які дії її керівництва, правлячої

верхівки». За такого підходу хибно ототожнювалися поняття «Батьківщина» і «держава».

Учитель, як ніхто інший, вчиться упродовж життя. Особливість формування громадянської компетентності вчителя полягає в тому, що цей процес відбувається не стільки за академічного навчання чи набуття теоретичних знань, а більше внаслідок переосмислення та розставлення нових акцентів у навчальній та виховній роботі, під час застосування нових моделей та методів в роботі з учнями, тренінгу й практики.

Запропоную власний досвід формування громадянської компетентності студентів на заняттях хімії, біології, біохімії та аналітичної хімії.

Оскільки життя сьогоденного суспільства є складним і багатогранним, щоб стати успішною людиною, студент має набутися компетентності у різних його сферах: політичній, економічній, духовній, соціальній тощо. Тому в теорії компетентнісного підходу до навчання висувається положення про систему компетентностей, які формуються у школярів за роки навчання. Таку систему складають:

- **ключові** (найбільш загальні, інтегровані), що розвиваються у навчанні всіх предметів і є результатом всієї загальної середньої освіти. Таким результатом є формування *загальної життєвої компетентності* людини як *сукупності ключових компетентностей*, інтегрованої характеристики особистості;

- **галузеві**, що формуються предметами окремої освітньої галузі (кількох споріднених предметів);

- **предметні**, які є результатом навчання окремого предмета.

Громадянська компетентність може бути розглянута як одна з ключових компетентностей людини. Під цим терміном розуміють здатність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного громадянського суспільства [15].

Очевидно, що сьогодення українська освіта потребує спеціальної уваги до цього питання. Проте для постановки перед вчителями та адміністраторами освіти чітких і зрозумілих завдань з розвитку громадянської компетентності необхідно дати відповідь на цілу низку питань як стосовно змісту освіти, так і організації навчального процесу і шкільного життя в цілому.

Серед таких питань, наприклад:

- якими є елементи (складові) громадянської компетентності учнів та студентів, за якими критеріями, показниками ми можемо її виміряти;

- якими є завдання різних ступенів освіти у формуванні громадянської компетентності;

- засобами яких предметів варто її формувати, чи таке завдання має виконувати викладання всіх предметів загальноосвітньої школи;

- чи потребує формування громадянської компетентності особливих засобів, методів навчання та ін.

Деякі з цих питань опрацьовувались однією з робочих груп проекту Європейської Комісії «Громадянська освіта – Україна», що реалізувався в

Україні за підтримки Європейської Комісії у 2005–2008 рр. (керівник команди проекту Д. Ройл (Велика Британія), національний експерт С. Позняк, міжнародний експерт Карлхайнц Дюрр, керівник робочої групи О. Пометун). У процесі цієї роботи групою були визначені такі **складові громадянської компетентності людини**:

- **громадянські знання**, на основі яких формуються уявлення про форми? способи життя і реалізації потреб і інтересів особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному просторі демократичної держави взагалі та української зокрема;
- **громадянські вміння та досвід** участі в соціально-політичному житті суспільства і практичного застосування знань;
- **громадянські чесноти** – норми, установки, цінності й якості, притаманні громадянину демократичного суспільства.

Представлене розуміння громадянської компетентності в цілому співпадає з баченням цього поняття, сформульованим за результатами дослідження щодо ключових компетентностей у державах-членах Євросоюзу, яке було проведено Europe (Інформаційна мережа освіти в Європі). Зокрема, у цьому документі зазначається, що громадянська компетентність є однією зі соціальних компетентностей й означає поінформовану й активну участь особи в житті суспільства, до якого вона належить як на рівні місцевої громади, так і на державному та міжнародному рівнях [16].

Таким чином, зміст громадянської освіти, що забезпечує формування громадянської компетентності особистості, є сукупністю:

- **громадянсько-знавчих знань**, що містять:
 - а) філософсько-культурологічні та морально-етичні;
 - б) політологічні;
 - в) правові;
 - г) економічні;
 - д) соціальні;
- **громадянських умінь**, що необхідні для ефективної соціалізації учня у політичній, правовій, соціальній, економічній та ін. сферах суспільного життя та пізнання оточуючого світу протягом життя;
- **громадянських цінностей, ставлень, установок**, серед яких можна виокремити загальнолюдські, демократичні, національні.

Таке бачення змісту громадянської освіти дозволяє говорити про її інтегрований характер, а отже важливість реалізації цього змісту засобами різних предметів.

Слід зауважити, що обсяг і вимоги до громадянської компетентності випускника в аналізованих робочою групою документах є надто великими. Отже, спроби реалізувати ці завдання повністю на кожному з рівнів шкільної освіти є нереальними і призведуть до перевантаження учнів. Щоб уникнути цього, на кожному ступені освіти бажано фокусувати увагу на специфічних

завданнях. У зв'язку з тим група зробила спробу визначити завдання з формування громадянської компетентності на кожному ступені освіти.

Згідно з їх висновками, у закладах освіти нашого рівня треба концентрувати увагу на політологічних, правових й економічних аспектах громадянської компетентності, які передбачають глибоке розуміння студентом сутності демократії, форм участі громадян у житті суспільства і держави, їхніх прав і обов'язків, прав і свобод людини, форм і функцій державної влади, процесів прийняття рішень та контролю за ними, суті ринкових відносин, економічних чинників розвитку демократичного суспільства. Особливістю формування громадянських умінь на цьому рівні освіти є здатність молодих людей свідомо застосовувати набуті знання, уміння та навички для вирішення проблем власного життя, життя громади, держави і суспільства, орієнтуючись на цінності громадянського суспільства.

За матеріалами проекту ПРООН «Освітня політика та освіта «рівний-рівному» 2004 року громадянська компетентність передбачає такі здатності:

- орієнтуватися в проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, знати процедури участі в діяльності політичних інститутів демократичної держави, органів місцевого самоврядування;

- застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, прав і свобод своїх та інших громадян, виконання громадянських обов'язків у межах місцевої громади та держави загалом;

- застосовувати способи та стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі й громадянському суспільству;

- використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству України, задовольняють власні інтереси особи та захищають права людини й громадянина;

- робити свідомий вибір та застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних рішень, враховуючи інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави [17].

Реалізовувати всі ці цілі викладач може як під час навчальних занять, так і в позаурочний час, на додаткових заняттях, засіданнях гуртка, у виховній роботі, при спілкуванні з студентами в неформальній обстановці (в гуртожитку, під час екскурсій, при підготовці різноманітних заходів) та й просто особистим прикладом небайдужого ставлення до громадського життя своєї територіальної громади і держави в цілому.

У процесі організації навчальної діяльності прагну гнучкості у виборі прийомів, нестандартності, створення ситуацій, які «оживлюють» заняття. Ефективним на цьому етапі є проблемне навчання. Загалом питання проблемного характеру можна застосовувати на багатьох етапах уроку як при актуалізації опорних знань, на етапі мотивації навчальної діяльності, так і при закріпленні знань. Крім суто навчальної мети вони можуть переслідувати і завдання формування громадянської компетентності: небайдужість, толерантність, активність тощо.

У процесі навчально-виховної діяльності використовую інтерактивні методи та прийоми. Вони дозволяють у ході заняття спільною справою

отримати нові знання і організувати корпоративну діяльність, починаючи від окремої взаємодії двох-трьох осіб поміж собою й до широкої співпраці багатьох. Перевагу надаю роботі у групах, парах, «Вільний мікрофон» тощо. На заняттях з фізичної хімії та аналітичного контролю робота в парах виправдана, оскільки дозволяє ефективно використовувати обладнання, економити час, а також сприяє кращому засвоєнню знань та формуванню вмінь студентів за принципом «рівний-рівному», бо ж ні для кого не секрет, що референтними особами для підлітка є саме ровесники.

Іноді практикую взаємоперевірку робіт контролюючого характеру (зокрема, тестів) студентами в парах.

Під час оцінювання вважаю за необхідне створювати ситуації успіху, які заохочують студентів до подальшої праці. Оволодіння навичками оцінювання, взаємо- і самооцінювання, прозорість оцінювання приводять до зниження конфліктності, формування позитивних Я-концепцій, що сприяє виробленню критичного ставлення до власної роботи, адекватного сприйняття відгуків (комунікативна компетентність).

Стрімкий розвиток комп'ютерної техніки та її різноманітного програмного забезпечення – одна з характерних примет сучасного суспільства. Сучасна освіта орієнтована на розвиток особистості студента в процесі активної пізнавальної діяльності. Головним завданням освіти стає не стільки оволодіння сумою знань, скільки розвиток творчого, самостійного мислення, формування вмінь і навичок самостійного пошуку, аналізу й оцінки інформації. Час диктує необхідність по-новому організувати навчально-виховний процес, тож використання нових інформаційних технологій вважаю необхідним. Мова йде про доцільне використання нових технологій, які сприятимуть реалізації дидактичних цілей і завдань відповідно до модернізації освітнього стандарту.

Вважаю доречним застосування ІКТ під час наступних етапів заняття:

- на початку заняття – фрагмент «Календаря біологів», якщо на дату заняття випадає дата народження видатного вітчизняного вченого;

- на етапі актуалізації опорних знань, перевірки домашнього завдання – тестування учнів з теми; – презентація матеріалу, опрацьованого самостійно окремими учнями вдома.

- на етапі вивчення нового матеріалу – перегляд нового матеріалу на електронному носії; – перегляд електронної наочності; – перегляд мультимедійних презентацій, підготовлених викладачем чи студентами;

- на етапі закріплення знань – створення тестових завдань та їх виконання; – перевірка рівня засвоєння матеріалу за допомогою програм кахут, льорнінг-ап тощо; – первинне тестування з теми на електронному носії; – презентація результатів діяльності (індивідуальної чи групової).

Доречними в ході занять вважаю реалізацію міжпредметних зв'язків та використання власного життєвого досвіду студентів. Це дозволяє робити матеріал, що вивчається, більш значимим для студента, а також переслідує мету формування громадянської компетентності.

Наведу кілька прикладів з досвіду використання такого підходу на заняттях біології та хімії.

Так, під час вивчення теми «Ароматичні аміни» згадую про історію розробки технології добування аніліну російським хіміком М. Зініним, почуту колись в одній з суспільно-історичних передач. Наголошую, що потреба в цій речовині в Російській імперії була гострою через відсутність можливості закуповувати сировину в Індії. Вихід на ринки цієї країни Росія втратила внаслідок конфлікту з іншою тогочасною імперією – Британською, що була економічно розвиненішою і краще підготованою у військовому відношенні. Запитую студентів, чи не напрашується висновок про історичні паралелі в цьому факті? Вважаю, що цим прийомом мені вдається наштовхнути студентів на думку про неприйнятність агресії тоталітарних режимів.

Під час вивчення будови атома, теми «Загальна характеристика металів», пояснюючи принцип утворення катіонів, роблю ремарку: «За все в світі доводиться платити. Так, для досягнення стабільної конфігурації зовнішнього енергетичного рівня атом металу віддає електрони зовнішнього рівня, перетворюючись в позитивно заряджений йон. Так і наша держава задля досягнення незалежності мусить стримувати ворога на сході. Для того, щоб ми мали можливість жити на мирній території, найкращі сини України живуть у бліндажах та шанцях, місять болото і сніг, жертвують здоров'ям, а подекуди, на жаль, і життям. Цінуйте це! Вчіться, дорослішайте і пам'ятайте, якою ціною оплачено ваше мирне існування!» Можливо, для розуміння процесу формування катіонів цей приклад і небагато додає, та для формування патріотизму – суттєво.

Під час вивчення теми «Алюміній» ставлю проблемне питання: чому, попри таку значну поширеність в природі (7,45 % за масою в земній корі), на всесвітній торгівельній виставці у Парижі у 1903 році два кілограмових злітка алюмінію охоронялись чи не найпильніше, а у відомих «снах Віри Павлівни»*, які радянські учні вчили напам'ять, алюмінієві столові прибори подавались автором утопії як визначне досягнення суспільства соціальної справедливості, оскільки вважались значно дорожчими за золоті і срібні? Коли ж студенти відповідають, що причиною такої високої цінності алюмінію в ті роки була відсутність технології його добування із руди, розповідаю про електролітичний спосіб добування алюмінію. І тут же кілька хвилин приділяю повідомленню (іноді це пропедевтичне завдання, отримане заздалегідь бажаним студентом) про те, як вихвалялися виробництвом алюмінію в СРСР, наголошуючи на тому, що даний спосіб – найкращий і найдешевший з відомих, а на теренах Придніпровського економічного району, мовляв, для нього склалися всі передумови – і дешева електроенергія, і сировина, і робоча сила, і споживач (бо ж алюміній незамінний у літакобудуванні!). При цьому скромно не афішувався той факт, що для дешевої електроенергії всю течію Дніпра в межах України загидили, перетворивши в стічну канаву, коли побудували п'ять штучних морів для ГЕС, і ще той, що при цьому

* Роман М. Чернишевського «Что делать?»

«найдешевша електроенергія» в «державі робітників і селян» продається промисловості по 1 копійці за кВт, а населенню – цим же робітникам та селянам – по 4 копійки за кіловат! І ніхто не прорахував при цьому, які наслідки для екології та здоров'я українського народу матиме таке з дозволу сказати «господарювання». Знову ж таки, можливо це не поліпшить розуміння студентами суті електролітичного добування алюмінію, але сприятиме ще одному крокові на шляху формування у моїх вихованців нетерпимості до тоталітаризму з його нехтуванням екологією та зневажанням цінності людського життя.

Під час вивчення теми «Насичені одноатомні спирти» розповідаю про добування етанолу російським вченим Лебедевим, поставивши попередньо питання: «Який зв'язок має цей метод із голодомором в Україні?». Коли студенти встановлюють, що сировиною для виробництва етанолу по методу Лебедева були харчові продукти, зерно, їм просто усвідомити злочинну роль партії та тодішньої керівної верхівки країни в створенні штучних причин голоду та масового знищення населення України. Адже харчова сировина використовувалася для виробництва спирту, а з нього – полімерів, які знаходили застосування в машинобудуванні (покришки для автомобілів) в той час, коли на теренах України народ масово гинув від голоду. Декілька хвилин заняття присвячую краєзнавчому матеріалу про місцевого голову колгоспу, що потрапив за ґрати і був знищений тоталітарною системою лише за те, що дозволив собі (!) у роки голоду підгодовувати селян у своєму господарстві, а найбільше – за «нецільове» використання зерна для харчування дітей – тих, що не були робочою силою. Знову ж таки, хтось може сказати, що тут я допускаю «нецільове використання часу на занятті». Можливо, для формування уявлення про процес спиртового бродіння чи добування каучуку по методу Лебедева це не суттєво, але для формування патріотизму, на моє переконання, – дуже доречно.

Взагалі, тема голодомору для мене особисто дуже важлива, оскільки і члени моєї родини гинули в ті страшні роки. Тому протягом років роботи, з 1992 року, я збирала матеріал, який у 2014 році остаточно оформила (у співавторстві з колегою Т.В. Шеренговою) в сценарій виховної години «Парастас 33 року». Дана робота представлена у каталозі «Відкритий урок» видавництва «Плеяди» у березні 2015 року.

Під час вивчення теми «Генетика» на уроках біології обов'язково кілька хвилин приділяю історії зародження і становлення генетики та згадую про гоніння на неї і кібернетику у 40 – 50-их роках у СРСР. Наголошую на причинах неприйняття ідей генетики та на ролі керівництва держави та Академії наук у фізичному винищенні генетиків і кібернетиків, підводжу студентів до усвідомлення неприйнятності тоталітаризму.

Обов'язково, вивчючи цю тему, на занятті, присвяченому ролі генотипу та умов існування організмів, згадую про євгеніку. Перед повідомленням ставлю проблемне запитання: «Чи може наука бути аморальною?» і поступово підводжу студентів до розуміння ролі особистості в історії та впливу тоталітарних режимів (нацистського чи комуністичного однаковою мірою) на

роль наукових досліджень і їхнє впровадження в безпосередню практичну діяльність правлячої верхівки режиму.

Одним із напрямків громадянського виховання є прищеплення екологічного мислення. Цьому питанню була присвячена обласна студентська науково-теоретична конференція, проведена на базі коледжу у листопаді 2012 року. Робота студента Д. Зілінського «Водневе дерево та енергетика» була присвячена альтернативним джерелам енергії. Ще одна робота цього ж студента була презентована на обласній студентській науково-теоретичній конференції, проведеної на базі Житомирського коледжу туристичного бізнесу в лютому 2012 року. Її тема теж стосується екології – «Натуральні і синтетичні матеріали. Міфи та реальність». Розробку було високо оцінено організаторами та учасниками конференції.

Логічним продовженням цієї роботи є організація позакласної діяльності учнів (проведення засідань хімічного гуртка, науково-теоретичних конференцій, вечорів, присвячених видатним біологам, тощо), залучення студентів до участі у конкурсах творчих робіт.

Зокрема, минулого року зі студентами юридичної спеціальності на засіданнях хімічного гуртка не просто було розглянуто процес миловаріння, але й створено відеоролик з покроковою інструкцією цього процесу. На перспективу планується продовжити роботу із написання бізнес-плану на основі даного ролика, можливе бінарне засідання хімічного та економічного гуртків. В контексті теми формування громадянської компетентності я вважаю такий вид роботи теж дотичним до формування небайдужого громадянина України. Якщо наші вихованці після завершення навчання не будуть пасивними виконавцями, не чекатимуть, що держава надасть їм робочі місця, а створюватимуть їх самі, будуть ковачами власного щастя – то це лише плюс і їм, і державі. Адже патерналізм, «віра в доброго царя», пасивність – аж ніяк не достоїнства! І тим більше не риси європейця, громадянина України! Зрозумійте мене правильно, я прихильник того, щоб випускник мав право на перше робоче місце, а найманий працівник – на гідну зарплату, але реалії нашого часу трохи інші! Доречною тут є українська приказка: «Під лежачий камінь вода не тече!».

Минулого навчального року в співпраці з колегою Р. В. Єрмоленком студентам спеціальності «Програмування» було запропоновано створити програму для візуалізації інформації про видатних вітчизняних біологів. В результаті студенти І. Милашевич та О. Кравченко створили інтерактивний «Календар біологів», розміщений у каталозі «Відкритий урок» у грудні 2017 року.

Ще один із напрямків роботи педагога – виховна робота з групою. Регулярно приділяю увагу формуванню громадянської компетентності своїх вихованців шляхом диспутів, тренінгів, читання літератури тощо. Так, прочитавши в особах на виховній годині поему Лесі Українки «Бояриня», я у підсумку запропонувала студентам поміркувати, чи бачать вони принципову відмінність між описаними в поемі подіями і тим, свідками чого вони є наразі.

Дискусійні питання піднімалися на годині спілкування на тему «Історія держави Російської авторства Кармазіна».

Зустрічі з випускниками – ще одна із форм патріотичного виховання, оскільки серед колишніх студентів та учнів є наразі учасники АТО, військовослужбовці ЗСУ. А чим не патріотичне виховання – робота наших вихованців у волонтерських організаціях? Скільки за ці три роки було таких фактів, що ми з друзями та колегами готували випічку, консерви, плели шкарпетки, шапки, шили рукавиці для нашої двадцять шостої артбригади, а студенти збирали все це і перевозили в штаб волонтерів, звідки їхні батьки доставляли все це хлопцям на схід! Мені це дозволяло жити у певній згоді зі своєю совістю, бо ж я – не там, не воюю. А моїм студентам, сподіваюсь, давало приклад того, що патріотизм – це не лише слова.

Зрозуміло, що це далеко не повний перелік прийомів, які я використовую у своїй діяльності і вважаю значимими при формуванні громадянської компетентності. Я переконана, що кожен із вчителів та викладачів, якщо проаналізує, наведе безліч подібних прикладів і з своєї практики.

6. Чому я обираю компетентнісний підхід у власній практичній діяльності

В проєкті Концепції громадянського виховання [18] вказано шляхи її реалізації в безпосередній практичній діяльності навчальних закладів. Аналізуючи текст цього розділу Концепції, я усвідомлюю, що в своїй роботі, на своєму рівні я, в міру своїх можливостей, сприяю реалізації мети і завдань цього документа. Зокрема, включивши питання формування громадянської компетентності в перелік важливих в моїй роботі, намагаюся знайти матеріал з теми, вивчати питання в літературі, ознайомитися з роботою колег тощо. Це підвищує мою професійну кваліфікацію і збільшує результативність роботи. Готуючи виступи на семінарах, я ознайомлюю з проблематикою колег. Друкуючи свої розробки в періодиці, у фаховій літературі, я разом із колегами-співавторами удосконалюю науково-методичне забезпечення педагогів та вихователів, соціальних працівників, психологів вищих навчальних закладів з урахуванням завдань громадянського виховання. Таким чином я використовую засоби масової інформації з метою висвітлення власного досвіду громадянського виховання дітей та молоді, чим, можливо, допомагаю колегам. В безпосередній роботі з батьками намагаюся сприяти організації та забезпеченню психолого-педагогічного всеобучу батьків з метою підвищення ролі родинного виховання.

Мета громадянського виховання – сформувати свідомого громадянина-патріота, тобто людину, якій притаманні особистісні якості й риси характеру, спосіб мислення, вчинки та поведінка, спрямовані на розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні [18].

Сьогодні тезаурус громадянина України складають такі поняття, як «держава», «конституція», «громадянське суспільство», «етнос», «народ», «нація», «етнічна група», «національна меншина», «Батьківщина», «національна ідея», «національний ідеал», «національна цінність», «національна ідеологія», «національний інтерес», «національна психологія», «ментальність», «український націоналізм» тощо.

Суспільству необхідно мати випускника, в якому не тільки поєднано «знаннєві» уміння, а й громадянська самосвідомість, почуття громадянської гідності, відповідальність за майбутнє своєї країни.

Наразі я вважаю, що виміряти в конкретних одиницях патріотизм, культуру міжетнічних стосунків, правосвідомість, толерантність, планетарну свідомість тощо навряд чи можливо. Проте результатом своєї роботи вважаю те, що наші вихованці – свідомі громадяни своєї держави. Коли на їхніх сторінках у соціальних мережах я бачу свічку в день пам'яті героїв Небесної Сотні чи в річницю голодомору, я переконуюся в тому, що моя праця, як і праця моїх колег, – не марна. Коли наші студенти чергували на вулицях міста в лавах Самооборони в буремному 2014 році, я переконувалася в правильності їхнього виховання. Коли на заняттях я розповідаю своїм студентам про моє нетривале спілкування (курс, який я тоді читала в його групі, складався із 17 занять) із нашим випускником Вадимом Наумовим, загиблим у боях на сході 1 вересня 2014 року, мені перехоплює подих. Але й студенти слухають мене, затамувавши дихання. Так ми з ними доторкаємося до історії, адже ці хлопчики – такі самі сотні і, на жаль, уже тисячі Вадимів, Василів, Романів не лише з нашого навчального закладу, а й з усієї України, боронять її незалежність, віддають свої юні життя за Батьківщину, за нашу можливість працювати, вчити і вчитися. Тут, до речі, особливо наголошую на тому, що троє загиблих на сході наших випускників – етнічні росіяни, принаймні у всіх трьох прізвища типові для росіян: Наумов, Законов, Абрамов. Проте вони ціною власного життя боролися з «російською весною» і концепцією «руського мира». Отже, щось не так з цією концепцією, правда ж? Як і колись Герої Крут, ці хлопці навчилися розрізняти поняття «держава» і «Батьківщина», яка є найдорожчим скарбом, що його варто зберегти для нащадків.

Нехай це не сприймається читачем як бахвальство, вважаю результатом роботи (не своєї, а всього колективу) саме те, що серед наших вихованців є такі студенти. На сучасному етапі розвитку європейська освіта спрямована на утвердження демократії і гуманізму, що передбачає формування в учнів таких якостей, як толерантність, активна громадянська позиція, пріоритетність загальнолюдських цінностей. Тому і у подальшій своїй діяльності прагнути ми в міру власних сил реалізовувати завдання Концепції громадянського виховання [18]. Як кажуть, «роби, що мусиш, і будь що буде». А в наших реаліях це, на мою думку, має звучати дещо інакше: у нас немає іншого шляху, тому хай на ньому допоможе нам Бог.

Література

1. Бібік Н.М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування / Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. – К.: К.І.С., 2004.
2. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания. – Ростов-на-Дону, 1999.
3. Зеер Э.Ф. Компетентностный подход к образованию.–Режим доступа: <http://www.urorao.ru/>.
4. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – Режим доступа: <http://www.kira.org.ru/docs/ae/qualt/keycomp.doc>
5. Колесова Г. Громадська компетентність вчителя та учня.– Режим доступа: <https://www.pedrada.com.ua/article/1251-navchayuchi-navchayus-gromadyanska-kompetentnst-vchitelya-ta-uchnya>
6. Кон И.С. Психология ранней юности.– М.: Просвещение, 1989.
7. Ломакина Г.Р. Компетентностный подход как прагматико-ориентированный подход к результатам высшего образования // Теория и практика общественного развития. – 2012.– № 12.
8. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти / Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – К.: К.І.С., 2003.
9. Пометун О.І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки // Вісник програм шкільних обмінів. – 2005. – № 23.
10. Figueroa-Rodríguez B., Figueroa-Sandoval B., Figueroa-Rodríguez K.A. Competence training in higher education: the case of the technological master “Prestación De Servicios Profesionales” from The Colegio De Postgraduados (México). // Procedia — Social and Behavioral Sciences 46 (2012) 2389–2393.
11. Lozano J.F., Boni A., Peris J. and Hueso A. (2012), Competencies in Higher Education: A Critical Analysis from the Capabilities Approach. Journal of Philosophy of Education, 4
12. [Mulder M., Gulikers J., Biemans H.J., Wesselink R. \(2010\). The new competence concept in higher education: error or enrichment? / In: Münk D., Schelten A. \(Hrsg.\) Kompetenzermittlung für die Berufsbildung, Verfahren, Probleme und Perspektiven im nationalen, europäischen und internationalen Raum. –Bonn: Bundesinstitut für Berufsbildung;](#)
13. Nussbaum M. (1997) *Cultivating Humanity. A Classical Defense of Reform in Liberal Education.* Cambridge University Press
14. Nussbaum M. *Education for Citizenship in an Era of Global Connection. Studies in Philosophy and Education.* 2002, N21
15. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти (Підсумковий документ робочої групи з розробки планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна» // Історія в школах України.– 2006.–№ 8.– С.5

16. Key Competences. A Developing concept in general compulsory education (2002) Eurydice, p. 16.

17. Моніторинг якості освіти: становлення та розвиток в Україні: Рекомендації з освітньої політики / Під заг. ред. О.І. Локшиної – К.: К.І.С.Р., 2004.

18. Концепція громадянського виховання (Проект). Громадянська Освіта, 2000, № 21 від 05.12.2000.